

"תנו להם לצאת," כרזה
שהופצה באמריקה הלטינית
בשנות השמונים. לידתו של
המאבק המחתרתי בתוך
ברה"מ היתה במקביל וללא
מגע עם תחילתו של המאבק
שהתפתח מחוץ לגוש המזרחי.

Los Judios de la U.R.S.S. -

DEJADLOS SALIR!

יוסי קליין הלוי

המאבק לחופש הפולחן ולשחרור
הלאומי של יהודי ברית המועצות
נשכח בסערת הדרמה של התמוטטות
הקומוניזם. יוסי קליין הלוי, שיחד עם
אלפים אחרים ברחבי העולם הקדיש
שנים למלחמה במסך הברזל, נזכר
בגלגול המודרני של התמודדות
החשמונאים עם מלכות רשעה

סטודנטים ועקרונות בית

בקנה המידה של שנות השישים, הפגנת הייסוד של התנועה למען יהדות ברית המועצות לא הייתה ראויה לציון מיוחד. ב־1 במאי 1964 נאספו אלף סטודנטים מול משרדי המשלחת הסובייטית לאו"ם במנהטן במחאה על האיסור שהטילה ברית המועצות על אפיית מצות ועל שאר תקנות אנטי־יהודיות. בהשוואה למפגינים אחרים באותה תקופה, שפעלו למען מטרות ידועות יותר, החבורה הזו הייתה רגועה מאוד. איש לא חסם את התנועה או התכתש עם השוטרים. המוחים רק צעדו במעגל מסודר; כל כך מסודר, עד שאחד העיתונאים ציין כי מרענן לראות צעירים אחראים כאלה – מחמאה מפוקפקת לתנועה ששאפה לשנות את פני ההיסטוריה.

אבל זה בדיוק התהליך שהונע באותה הפגנה של אחד במאי. המאבק לשחרור יהודי ברית המועצות הפך ברבות הימים לאחת מתנועות המחאה המצליחות בהיסטוריה – מערכה רצופה בת רבע מאה, שלא איבדה עם הזמן ולו שמץ מן הלהט שלה, ושמעגלי ההשתתפות בה הלכו והתרחבו. התנועה אמנם לא הצליחה לשכנע את ברית המועצות להתיר אפיית מצות, אבל בסופו של דבר הגשימה את מטרתה הבלתי־סבירה ביותר, כאשר הבקיעה את מסך הברזל והשיבה אל חיק העם היהודי כמה מיליונים מבניו, שהקרמלין ביקש לכפות עליהם התבוללות. בתוך כך גילתה יהדות ארצות הברית את כוחה הפוליטי ואת חיותה הרוחנית, וקהילה שפעם נחבאה אל הכלים למדה לקדם במרץ אינטרסים יהודיים. היתה זו הפְּרֶה־היסטוריה של הלהט שנייסה יהדות ארצות הברית כעבור שנים אחדות, אחרי מלחמת ששת הימים.

אתמול

יוסי קליין הלוי הוא עמית מחקר במכון הרטמן, סופר, פובליציסט, כתב ה"ניו רפבליק" בישראל, ומחבר הספר **בפתח נן העדן: חיפוש אחר אלוהים עם נוצרים ומוסלמים בארץ הקודש** (מכון שלום הרטמן ואוניברסיטת בראַילן, 2007)

ובאדישות. הממסד היהודי ביכר פעולות נקודתיות על פני מערכה מתמשכת להצלחת יהדות ברית המועצות. החרדים - שטענו בנוגע לכל מאמץ הצלה והגנה יהודי במאה העשרים - הפגינו עוינות יתרה, ועמדו על כך שאקטיביזם רק יעלה את חמתו של הקרמלין ויזיק ליהודי ברית המועצות.

שאלה בפני עצמה היא האם יהודי ברית המועצות רצו בכלל שיצילו אותם. דורות אחדים כבר גדלו שם עד שנות השבעים בלא שמץ של חינוך יהודי. המשטר הסובייטי אסר מלחמה על הזיכרון והוציא מחוץ לחוק בתי ספר יהודיים וספרים או פרסומים יהודיים כלשהם (כתב העת היחיד שהתפרסם ביידיש, "סובייטיש היימלנד" ["המולדת הסובייטית"]) הצדיק את כל מה שכותרתו רמזה). קומץ בתי הכנסת שלא נסגרו נשלטו בידי מלשינים כדי להבטיח שרק זקנים יתפללו בהם. באותה תקופה מוקדמת היה רק רמז מלהיב אחד להתמרדות יהודית, אשר שמעו הגיע למערב: התאספותם הספונטנית של אלפי צעירים בבית הכנסת האחרון במוסקבה מדי שמחת תורה כדי לרקוד ולשיר שירים יהודיים, על אף שאת מילותיהם בקושי ידעו. אבל אירוע זה נראה חריג, כמחאה אחרונה של תפוצה על סף היעלמותה.

האסטרטגיה של התנועה האמריקאית סופקה בידי יעקב בירנבאום, יהודי אנגלי שומר מצוות שטעה זקן מחודד וחבש כובע פנמה. יעקב - נכדו של נתן בירנבאום, שטבע את המונח "ציונות" לפני שזנח את הלאומיות היהודית לטובת החרדיות - היה בעצמו נפש חסרת מנוח ועבד עם ניצולי שואה ופליטים יהודים מצפון אפריקה בצרפת. לניריווק הגיע ב־1964, ובגיל 38 הקים את "מאבק הסטודנטים למען יהדות ברית המועצות", הארגון שהוביל את התנועה בשנותיה הראשונות ונתן את חסותו לאותה מחאה ראשונה שנערכה באחד במאי.

תיאורו של בירנבאום אצל בקרמן כדמות מעט היסטורית הוא אחת הצרימות המעטות בספרו. בירנבאום, שאותו הכרתי אישית באותן שנים, היה אמנם אדם אינטנסיבי ביותר, אבל בה בעת היה גם איש חזון ופרשן פוליטי מפוכח. תחושתו של בירנבאום היתה שכשליה הכלכליים של ברית המועצות הותירו אותה תלויה בסחר עם ארצות הברית ופגיעה ללחץ בסוגיית היהודים. בקרמן זוקף לזכותו של בירנבאום את ייזומן של מחאות הרחוב למען יהדות ברית המועצות, אבל לאמיתו של דבר בירנבאום עשה הרבה יותר מכך: בירנבאום גיבש את האסטרטגיה שבסופו של דבר הפכה תנועה סטודנטאית שולית לכוח פוליטי שעיצב את יחסי ארצות הברית וברית המועצות. בשלב הראשון תכנן להחדיר בצעירים יהודים אמריקאים את הרצון לפעול למען מטרה יהודית; אלה, על פי תוכניתו, ילחצו על הממסד היהודי, שרק לו היו די משאבים לגייס את הקהילה היהודית לכלל תנועת מחאה רצינית. ולבסוף, היהדות האמריקאית המגויסת תלחץ על וושינגטון לכרוך את יחסי הסחר שלה עם ברית המועצות בויתורים שיעשו הסובייטים ביחסם אל היהודים. רבע מאה, הסיק בירנבאום, יימשך המאבק עד שיצליח. כל תחזיתו התממשו.

חשיבות התנועה אינה מתמצה בהשפעתה על ההיסטוריה היהודית. באמצע שנות השבעים אימץ הקונגרס את תיקון ג'קסון-וויק, אשר כרך את הטבות הסחר האמריקאיות לברית המועצות במדיניות ההגירה שנקטו הסובייטים ביחס ליהודים. גיוס הקונגרס לשם עקיפת הבית הלבן - שהסתייג מן הפעולות בעניין - סייע לגיבוש העיקרון שזכויות אדם עומדות מעל ריבונות לאומית, ושעל משטרים דמוקרטיים מוטלת חובה מוסרית להתערב בענייניהם הפנימיים של משטרים רודניים. התנועה למען יהדות ברית המועצות באמריקה גם הניחה אפוא את אבן הפינה לפוליטיקה ההומניטרית המודרנית.

יתר על-כן - על פי ספרו של גל בקרמן **When They Come For Us We'll Be Gone: The Epic Struggle to Save Soviet Jewry** (Houghton Mifflin Harcourt 2010) המספר את הסיפור השלם והמוסמך ביותר על מאבקה של יהדות ברית המועצות - התנועה ראויה להכרה גם בזכות סיועה להאצת קריסתה של ברית המועצות. כפי שבקרמן מראה, פעילים יהודים פעלו במקביל בשתי הזירות המרכזיות של המאבק, ארצות הברית וברית המועצות, וחיזקו את עמיתיהם מן העבר השני של מסך הברזל. ככל שיהודי ברית המועצות נטלו סיכונים רבים יותר בהתרתם כלפי ממשלם, כך הגבירו יהודי ארצות הברית את המערכה שלהם, וככל שאלה הוסיפו לעודד את יהודי ברית המועצות, נקטו האחרונים פעולות חסרות תקדים עבור החברה האזרחית הסובייטית, כמו שבתות שבת במשרדי הממשל. ה"סירובניקים", כפי שנקראו היהודים שנמנעו מהם אשורות יציאה, הקימו את התנועה הדיסידנטית ההמונית הראשונה והיחידה שפעלה בכל רחבי האימפריה הסובייטית. תמיכתם הנמרצת של היהודים מעבר לים סיפקה להם מידה של חסינות, והבטיחה שהסירובניקים לא ייעשו אלמונים, ועל-כן - יעדים לחיסול.

באמצעות ערעור יכולתו של המשטר הסובייטי לטעת פחד בלבבות שחקה התנועה את ביטחונם העצמי של המנהיגים הסובייטים. "הציונות עושה אותנו טיפשים", מצטט בקרמן את תלונתו של ליאוניד ברז'נייב בפני הפוליטיקו שלו. להלכה הועמד הקרמלין בפני שתי אפשרויות גרועות: חידוש הדיכוי הסטליניסטי, או הנפת דגל לבן. בפועל ניסתה ההנהגה הסובייטית דרך שלישית ומעורפלת יותר: להתיר לחלק ממסורבי העלייה לצאת, לכלוא את מקצתם ולהותיר אחרים באיזודאות מתמדת. השיטה נכשלה משום שכל אשרת יציאה שחולצה מן הקרמלין רק שכנעה את הפעילים להעצים את מאבקם.

נגד כל הסיכויים

על פי כל מדד מציאותי, סיכויי ההצלחה של התנועה היו מזעריים. כיצד יוכל קומץ סטודנטים מניו-יורק להשפיע על האימפריה הרודנית החזקה בעולם? האם יצליחו אפילו לעורר את יהדות ארצות הברית? אחרי הכול, באמריקה לא הייתה כמעט מסורת של אקטיביזם יהודי - על כל פנים, לא למען מטרות יהודיות. רוב יהודי ארצות הברית קיבלו את ייסוד התנועה בספקנות

זמן קצר אחרי הפגנת האחד במאי הצטרפתי בעצמי למאבק הסטודנטים למען יהדות ברית המועצות, ולמשך עשר שנים הפכה התנועה למרכז חי. הצטרפתי בין השאר מתוך בוושה שחשתי על הפסיביות היהודית בתקופת השואה. לא בפסיביות של הקורבנות התביישתי, במה שנתפס כהליכתם "כצאן לטבח", אלא במחדלם של יהודי אמריקה שלא ניסו להצילם. כעת, במחדל נוסף, נמנעה יהדות אמריקה מלהציל את ניצולי השואה שנתקעו בברית המועצות. אחרי שאלי ויזל פרסם את ספרו "יהדות הדממה", אשר תיאר את מסעו בקרב יהודי ברית המועצות, הניב מאבק הסטודנטים את התוצאה המוחשית הראשונה: ייצור והפצה של כפתורי דש ששאלו "האם אנחנו יהדות הדממה?". הבושה עוררה גם אופטימיות נואשת: **לנו** אין כוונה לאבד עוד מיליוני יהודים.

מאבק הסטודנטים היה ארגון נטול משאבים בן כמה עשרות פעילים, שפעל בלא תקציב. מטה הארגון ישב בבניין מועד להריסה סמוך לאוניברסיטת קולומביה; עלונים, שהודפסו משני צדי הדף כדי לחסוך בנייה, נערמו באמבט ובמעלית המזון. לפעמים לא היה די כסף לקניית דיו למכונת הצילום. אבל את המחסור הפכנו ליתרון כשניהלנו עצרות באולמות קטנים, ואז הוצאנו הודעות לעיתונות שהתפארו בעודף משתתפים. ערכנו עצרת בשעת ארוחת הצהריים ברובע האופנה של ניר יורק, והעיתונים דיווחו על אלפי משתתפים, מבלי לדעת שרובם היו עוברי אורח סקרנים שנעצרו רק לרגע ליד הרכב שלנו. לצערו של הממסד היהודי, פוליטיקאים מובילים השתתפו במחאתינו.

מחירת הנצחת השואה

בינתיים, בלי שאנו במערב נדע על כך, הלכה והתגבשה בברית המועצות מחתרת ציונית סביב רעיון הנצחת השואה. היא החלה סמוך לריגה, ביער רומבולי, שם נקברו אלפי יהודים בקברי המונים. הניסיונות לסמן את האתר סוכלו בידי הרשויות, ורומבולי הפך לאתר עלייה לרגל. ההתנגדות להדחת זכר השואה נעשתה זרז להתמרדות על מצבם הבלתי אפשרי של יהודי ברית המועצות, אשר מחד גיסא נשללה מהם כל זהות יהודית פוזיטיבית, ומאידך גיסא גם נמנע מהם, בשל אנטישמיות ממלכתית או עממית, להתבולל בצורה שלמה או חלקה.

ועם זאת, הגורם המכריע שהשפיע על יהודי ברית המועצות לא היה השואה אלא מדינת ישראל. הפצע התחלף בגאווה: מלחמת ששת הימים הפכה אלפי גברים ונשים סובייטים ממוצא יהודי ליהודים מזדהים, שביטאו ניכור גלוי מן החברה הסובייטית וביקשו לעלות ארצה. כמו יהודים אחרים סביב העולם, יהודי ברית המועצות חוו בתקופה זו את מלוא המעגל הרגשי: מחרדה לקיומה של ישראל בשבועות שלפני המלחמה, דרך תחושת הקלה על הצלתה, ועד רוממות הרוח לנוכח הניצחון המזהיר. אבל לידם של יהודי ברית המועצות, שדרך קבע ספגו עלבונות על הפחדנות היהודית (לפי אגדה רוסית פופולרית על מלחמת העולם השנייה,

"איוון לחם בחזית בזמן שאברם התחבא בטשקנט"), עוזה הצבאי של ישראל טמן בחובו משמעות נוספת: האנטישמיות טעו. יהודים צעירים במוסקבה בירכו זה את זה בכיסוי עין אחת - לחיקוי רטייתו של שר הביטחון משה דיין. יומיים אחרי המלחמה, סטודנט מוסקבאי בן עשרים בשם יאשה קזקוב שלח לקרמלין מכתב ובו ויתר על אזרחותו הסובייטית והכריז על עצמו אזרח ישראלי "בהיעדרות"; "אני דורש להשתחרר מהשפלת האזרחות הסובייטית", כתב.

המכתב חסר התקדים הזה - איזה אדם שפוי ימקד אליו את תשומת לבו של הקג"ב באמצעות ויתור על אזרחות במדינה שלא העלתה בדעתה להניח לו לעזוב? - הוברח אל מחוץ לברית המועצות ופורסם ב"ווישינגטון פוסט". מיד אחר כך קיבל קזקוב אשרת יציאה לישראל (קזקוב עברת את שמו לקדמי ולחם במלחמת יום הכיפורים בצוות הטנק של אהוד ברק, ומאוחר יותר מונה לראש לשכת הקשר ליהודי ברית המועצות). תעוזתו של קזקוב והצלחתו איששו שתיים מתחושותיו של בירנבאום: שנותר עוד ניצוץ יהודי בקרב צעירי יהדות ברית המועצות, ושחשיפה למערב תוציא אותם לחופשי.

להטוטן על חומת ברלין לאחר פתיחתה. על פי כל מדד סביר היו סיכויי ההצלחה של המאבק לשחרור יהודי ברה"מ מזעריים.

(משמאל לימין) הסנאטור הנרי "סקופ" ג'קסון עם הסופר אלכסנדר סולד'ניצין והסנאטורים קליפורד קייס וג'סי הלמס, וושינגטון, 1975. המאבק, שג'קסון הוביל אותו בחזית החקיקה, היה בינלאומי, והקרמלין הגיב אליו במתקפה אנטישמית משולחת רסן.

מאבק מופשט להשבת זכויות דת ותרבות, אלא מערכה אישית למען אנשים שחשנו כי אנו כמעט מכירים אותם. סיסמתנו המקורית, "תנו להם לחיות או תנו להם ללכת" הוחלפה במנטרה החד־משמעית "שלח את עמי". בסופו של דבר אפילו הממסד היהודי בארצות הברית לא יכול היה עוד להימנע ממחאה שיטתית - ביחוד אחרי המשפט שנערך ב־1970 בלנינגרד לסירובניקים שזממו לחטוף מטוס ולהטיסו לישראל. המשפט מיקד את תשומת לבו של העולם כולו בדיכוייה של יהדות ברית המועצות.

פעילים משני עברי מסך הברזל התמחו בהערמה על ניסיונות הקרמלין להשתיק כל מידע בנוגע לסירובניקים. מכתבי מחאה הוברחו באמצעות דיפלומטים מערביים אוהדים; עיתונאים זרים שהוצבו במוסקבה הגנו על סירובניקים באמצעות ציון שמותיהם בפומבי. מעברו האחר של מסך הברזל הגיעו ספרים יהודיים ותשמישי קדושה, שנמסרו בידי שליחים שהתחזו לתיירים. שנים לפני הרמתו הרשמית של מסך הברזל חוררו אותו היהודים.

המאבק על תיקון ג'קסון-וניק היה מקרה מאלף. ממשל ניקסון התנגד לתיקון כיוון שאיים על מדיניות הדֶטֶנְט, ושר החוץ, הנרי קיסינג'ר, ניסה לאיים על מנהיגים יהודים כדי שיחזרו בהם מתמיכתם בתיקון. כאשר כמה מן המנהיגים נכנעו, הסירובניקים במוסקבה, אשר הסתכנו במאסר בעוון בגידה, כתבו מכתב פתוח ליהודי ארצות הברית ובו הזהירו מפני נסיגתם מתמיכה בתיקון. "חזקו ואמצו, אחים!" דרשו. המסר הזה, שהגיע מגברים ונשים שעמדו בפני הגליה לסיביר, נועד לבייש ולהכלים. אני הייתי במוסקבה באותה עת, והבאתי משם את המכתב.

עד אמצע שנות השבעים כבר היה זה ממסד יהודי שונה בתכלית, שלקח לידיו את מושכות הנהגתה של התנועה למען יהדות ברית המועצות. תודות לתיקון ג'קסון-וניק, דור

מאות מכתבים באו אחר כך: ממהנדס תושב קייב בשם בוריס קוצ'ביבסקי, אשר הודיע כי הוא מוכן לעזוב "למולדת אבותיי גם אם אצטרך ללכת ברגל"; משמונה עשרה משפחות בגרוזיה הסובייטית שנשבעו לחכות לאשרת עלייה "חודשים ושנים, כל חיינו אם יהיה צורך"; מצעירה בת ריגה בשם רות אלכסנדרוביץ', שנעצרה ימים ספורים לפני נישואיה. "אתם במערב, אתם תקוותנו היחידה", התחננו כותבי המכתבים: שתיקת המערב היא בעלת הברית הגדולה ביותר של הקרמלין. עם כל גבורתם של הסירובניקים שבאה מאוחר יותר, דבר לא השתווה באמת לאומן לבם של אותם כותבי המכתבים הראשונים, אשר הפרו חצי־מאה של אלמוניות כפויה ועמדו על זכותם להשמיע קול ציבורי, עמדו על זכותם לשם. במאבק הסטודנטים שינו את המכתבים האלה בעל פה, כאילו היו תפילות.

הקרמלין יוצא לקרב

תגובת הקרמלין להתעוררות היהודית הייתה מערכה אנטישמית היסטרית שהוסוותה באופן קלוש כמערכה אנטי־ציונית. פועלים זומנו להרצאות על הרעות הייחודיות של הלאומיות היהודית; קריקטורות בעיתונים תיארו חיילים ישראלים בעלי אפים גרוטסקיים שלבשו סרטי זרוע מעוטרים בצלב קרס; הציונים נאשמו בפשעים מפלצתיים - מרצח זדוני של תינוקות פלסטיניים ועד שיתוף פעולה עם הנאצים; וְשָׁלוֹם העולם כולו עמד בסכנה בעקבות התוקפנות הציונית. האשמת הציונות בנזענות נולדה בברית המועצות, וכמוה גם הקלות שבה אנטי־ציונות הופכת לאנטישמיות. הבעיה עם "אברם", כך התברר, לא הייתה שלא ידע להילחם, אלא שנלחם בהצלחה רבה מדי.

הופעתם של הסירובניקים שינתה את התנועה למען יהדות ברית המועצות באמריקה. מטרתנו לא הייתה עוד

איום בלתי צפוי

על שני הישגי התנועה - מעמדה המרכזי המכובד והעובדה שמשכה גם לא־יהודים - איימה ההופעה הקצרה אך הסוערת של הרב מאיר כהנא והליגה להגנה יהודית בזירת המאבק. כהנא, יליד ברוקלין, הקים את הליגה להגנה יהודית ב־1968, כארגון מיליטנטי פורק עול שביקש להגן על יהודים בשכונות הקשות של ניו־יורק. כעבור שנתיים החל להתמקד ביהדות ברית המועצות, והוביל את אנשיו במהומות מול משרדי המשלחת הסובייטית לאו"ם; חלקם ירדו למחתרת וטמנו מטעני נפץ במשרדים סובייטיים בניו־יורק ובוושינגטון. על המערכה למען יהודי ברית המועצות, שהייתה עד אז העדינה שבתנועות המחאה, הסתפחו כעת "פנתרים שחורים" משלה.

הארגון ריתק אותי. כהנא קסם לי בשל קוצר רוחי הגובר ביחס לתדמיתו המכובדת של מאבק הסטודנטים, אשר התנגד לא־יציות אזרחי גם כשהתעוזה שהפגינו הסירובניקים עצמם רק הלכה וגברה. הגיע הזמן להעביר את סוגיית יהודי ברית המועצות מן העמודים האחוריים אל העמוד הראשון, פיתה כהנא את שומעיו, והתקשורת גמלה לו על אלימותו ובכך איששה את טיעונו. כתבים כיסו את ההפגנות השוליות ביותר של הליגה להגנה יהודית - רק למקרה שאנשיו יעשו קצת "בלגן". מאבק הסטודנטים, לעומת זאת, נאלץ לעתים להתחנן לכיסוי. אחרי מעצרו של כמה סירובניקים עזרתי לארגן משמרת מחאה של מאבק הסטודנטים מול בניין האו"ם. כשלא הגיע אף כתב התקשורת לתחנת רדיו מקומית ושאלתי אם "צריך לשבור חלונות כדי שתגיעו לכאן?". כעבור זמן קצר הגיע כתב מן התחנה. "מי מכם שובר חלונות?", שאל.

עזבתי את מאבק הסטודנטים. הצטרפתי אל הליגה להגנה יהודית, והתמסרתי לאקסטזת הזעם. השנה הייתה 1971 ואני הייתי בן שבע־עשרה, לוחם ותיק ומחושל בתנועה למען יהדות ברית המועצות. יחד עם חבריי החדשים הטרדתי דיפלומטים סובייטיים ברחובות ניו־יורק והפרעתי לאמנים סובייטים באולמי הופעות. אלימות כתיאטרון: הייתה זו תופעה שכיחה. אבל בעולם הסמלים של הפעיל הלוחמני, אפילו רקדני בלט עשויים לייצג סוהרים. עורמתו של כהנא התבטאה בכך שמדי פעם סיפק גם רגעים נאצלים, למשל כשנעצר עם אלף צעירים שישבו בשקט ברחובות וושינגטון - מה שמנהיגים יהודים לא עשו בתקופת השואה, כפי שהזכיר לנו.

כהנא סיפק לחסידיו הצעירים, שהגיעו משכונות יהודיות שוליות מחוץ למנהטן, כרטיס כניסה אל מרכז הבמה. למרבה התדהמה, דווקא מערכת ההטרדה הקטנונית שלנו - "היי, איגור, אולי יש לך כובע כזה בשבילי?", התגריתי בדיפלומט בכובע פרווה שיצא ממשרדי המשלחת הסובייטית לאו"ם - יצרה את המשבר החמור ביותר זה שנים ביחסי ברית המועצות עם ארצות הברית. איזו בדיחה, צהלנו: תלמידי ישיבה מברוקלין עושים כותרות באמצעות גידוף דיפלומטים סובייטים. אבל זו בדיוק הייתה המטרה. כבר לא היינו סתם נערי ישיבה

חדש של הנהגה יהודית למד כיצד להשתדל בקונגרס, ולא פחות חשוב - כיצד להתנגד ללחצי הבית הלבן. תיקון ג'קסון־וויק היה הרגע שבו יהדות ארצות הברית ניצרה את חוצנה ממורשתו של הרב סטיבן וייז, המנהיג היהודי־אמריקאי הבולט בתקופת השואה, אשר לא העז פנים מול הנשיא רוזוולט בשאלת הצלת היהודים. יתר על כן, באמצעות התנועה למען יהדות ברית המועצות נוצרו יחסי סימביוזה מופתיים בין יהודי התפוצות החופשיים ביותר ובין אלה המדוכאים ביותר. הבעת הסולידריות הפומבית עם יהודי ברית המועצות אפשרה ליהודי ארצות הברית להתגבר על העכבות שלהם ולתפוס את מקומם בחברה האמריקאית כקהילה בוטחת בעצמה. האומץ שמפגינים היום מנהיגים יהודים־אמריקאיים בעומדם לצד ישראל מול המאמצים הגוברים לעשות לה דה־לגיטימציה - ויתר על כן, בעומדם לצדה מול ממשל הנחוש בדעתו לכרסם ביחסים עם ישראל - הוא מורשתה של התנועה למען יהדות ברית המועצות.

ממד אוניברסלי

התנועה למען יהדות ברית המועצות נמנעה בדרך כלל מן הזעם החברתי של תנועות מחאה אחרות בשנות השישים. הייתה זו תנועת מרכז אמיתית, תנועה של סתם "סטודנטים ועקרות בית" - כפי שתיאר אותה סוכן קג"ב מזלזל באוזני הסירובניק נתן שרנסקי. אבל מתינותה גייסה סביבה קואליציה רחבה של תומכים שהעניקה לתנועה אריכות ימים. עצרות למען יהודי ברית המועצות היו התקלויות בטוחות.

התנועה הצליחה גם משום שדיברה בשפת האינטרסים היהודיים ובשפת זכויות האדם האוניברסליות בעת ובעונה אחת. אחת ההפגנות הראשונות שלנו הייתה שביתת רעב בין־דתית בת שבוע; מרטין לותר קינג ג'וניור ומנהיגי זכויות אדם אחרים הצטרפו למערכה. מצפוני של העולם, חזר ואמר בירנבאום - שהתעקש על עצם קיומו של מצפון כזה - יתעורר וייתייב מאחורי מטרנתו. הוא חזר על המילים "דעת הקהל" פעמים רבות כל כך עד שעוררו בי דימוי חזותי מוחשי: כוח ממושמע ומאורגן הממתין, במילותיו, ש"ידרבנו" אותו.

בירנבאום ערער על הפסימיות היהודית הפוסט־שואתית, הנוטה לחלק את העולם בין אלה שרוצים במות היהודים ובין אלה שבסך הכול טרם גיבשו דעה בעניין. לא כך, טען בירנבאום: ישועתם של יהודי ברית המועצות תהיה חלק מהתעוררות משיחית של העמים המדוכאים בכל העולם. בשנים הבאות נערכו רבות מן המחאות מול בניין האו"ם באתר של קיר ישעיהו, והמילים הנבואיות שנחקקו עליו ב־1975, "לא יישא גוי אל גוי חרב", שימשו בסיס לאחד השירים העבריים הנלהבים שלנו. הבטנו מעבר לכביש אל האנדרטה הכחולה בתקווה: הרי הגוף העולמי, שהוקם בין השאר בתגובה לשואה, בוודאי יטה אוזן קשבת לטענותינו. בירנבאום התגאה בכך שיום הולדתו, 10 בדצמבר, חל באותו יום שבו ציין האו"ם את יום זכויות האדם.

מברוקלין. היינו פורעי חוק והיה לנו כוח בידיים. העובדה שעניינו מאוד את ה"ניו יורק טיימס" – ולו לגנאי – הפכה אותנו לחלק מעולמו.

הליגה להגנה יהודית מרדה באתוס היהודי-האמריקאי שדגל ביהודיות תמה, ב"ארווינגזם חביב", כפי שכהנא קרא לה, ברמז לתנועה הנאיבית בת המאה התשע-עשרה ששאפה להרמוניה כלל-נוצרית. אבל המחיר האמיתי על ההשתתפות בחוויית הליגה להגנה יהודית היה הכשרת הטרור. גם אלה מאיתנו שלא הטמינו מטעני חבלה במקומות ציבוריים הוכרחו להצדיק את אלה שכן עשו זאת, הקדושים שהקריבו עצמם למען התנועה. הטרור כעיקרון מוסרי – אמירה שלא נראתה לי אז נוראה כל כך – מבוסס על התפיסה המהפכנית שאין חפים מפשע: העומדים מנגד הם עדים שבחרו בעמדה של חוסר אונים, ועל כן הם שותפים לפשע. וכיוון שאין כאב ככאבי, הקלתו מצדיקה כל אמצעי.

הישגה הבלתי מעורער של הליגה להגנה יהודית התבטא בכך שהיא עשתה בדיוק את מה שכהנא הבטיח: היא העלתה את הסוגיה לכותרות הראשיות משום ששכנעה את התקשורת הצינית שיהדות ברית המועצות היא מטרה "רצינית" מספיק כדי להצית אלימות. אבל אף שהפיקה רווח מסוים מהופעתה של הליגה להגנה יהודית, התנועה למען יהדות ברית המועצות נהנתה לא פחות מהיעלמותה המהירה. סוף הולם להשתתפותה של הליגה להגנה יהודית בפעולות למען יהודי ברית המועצות הגיע בעקבות מוות שנגרם מבקבוק תבערה. ב־1972 מתה מזכירה יהודייה משאיפת עשן במתקפה של הליגה להגנה יהודית על משרדו של סול יורוק, אמרגן שארגן חילופי תרבות בין ברית המועצות לארצות הברית. פעילי הליגה להגנה יהודית נחקרו, סבלו מפגיעה מורלית, ומאז הארגון דעך.

מעורבותה של הליגה להגנה יהודית במאבק למען יהודי ברית המועצות נמשכה בקושי שנתיים, אם גם סוערות. כהנא, שעד אז נהג רק כבריון, צץ מחדש בישראל כמנהיג הימין הדתי הקיצוני ביותר, שלא פעל עוד לשחרור יהודי ברית המועצות אלא למען גירוש הפלסטינים מישראל, וגיבש תאולוגיה גזענית שהגדירה את הנקמה בלא-יהודים כעקרון יסוד ביהדות. שורשי התאולוגיה הזו נעוצים בפעילותו של כהנא למען יהדות ברית המועצות.

לא פחות מן הוויכוח על עצם השימוש באלימות, המחלוקת בין הליגה להגנה יהודית ובין יתר הקבוצות בתנועה למען יהדות ברית המועצות התגלעה סביב היחסים בין היהודים ל"עולם", כפי שקראו אנשי הליגה להגנה יהודית לשאר האנושות. את פניית התנועה לבעלי ברית לא יהודים ביטל כהנא כחלום באספמיה. את עמדתו ביסס על חוכמת הגטו בימי הביניים: "יעשו שונא ליעקב".

חקיקתו של תיקון ג'קסון-וויק ועליית הקונגרס כמגן פעיל של יהדות ברית המועצות ערערו אנושות את האמון בדוקטרינת הבדלנות היהודית של כהנא.

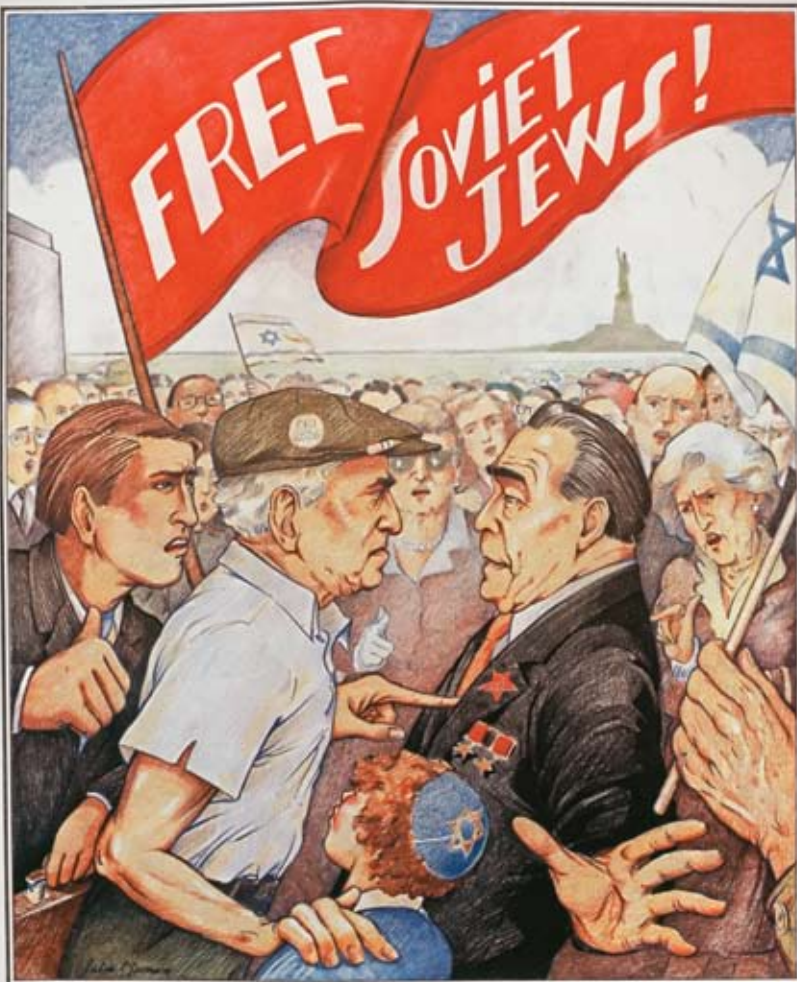
הסירובניקים התברכו ברצף של פטרונים אמריקאים משתי המפלגות – הסנטור הנרי ג'קסון, הנשיא ג'ימי קרטר (שהיה מלא כוונות טובות, על פי בקרמן, אבל מגושם בהתנהלותו ובלתי מועיל), הנשיא רונלד רייגן ומזכיר המדינה שלו ג'ורג' שולטן, אשר אירח סדר פסח לסירובניקים בשגרירות ארצות הברית במוסקבה. התנועה הוכיחה שהאינטרסים היהודיים יוצאים נשכרים בראש ובראשונה כשהיהודים מקדמים את ענייניהם בצד ערכים אוניברסליים.

יתרונה הטקטי הגדול ביותר של התנועה היה יכולתה לפעול באמצעות עם "רב-לאומי". גם כשהמחאות היו מצומצמות בהיקפן, השפעתן הוגדלה מכוח נוכחותן הכלל-עולמית – להקת מחול סובייטית במלבורן נתקלה במפגינים שחילקו תוכניות מזויפות שחשפו את האנטישמיות הסובייטית; ספינה סובייטית שעגנה בלוס-אנג'לס רוססה במגן דוד. העממיות הייתה לתנועה בסיס אידאולוגי ופונקציונלי כאחד. בירנבאום כינה את פעיליו הצעירים "יהודים היסטוריים", משום שחשו קרבה לכל היהודים האחרים בכלל עצם העובדה שנתרו יהודים. התודעה ההיסטורית חישלה את התנועה לא רק בזעם אלא גם בסבלנות: מנקודת מבטן של אלפי שנות היסטוריה יהודית, מאבק של עשורים בודדים נראה תקופת זמן סבירה להולדתה של יציאה המונית שנייה.

תפקידה של ישראל

אם אפשר לומר שהתנועה למען יהדות ברית המועצות הייתה הישגן הגדול ביותר של התפוצות אחרי השואה, הרי רק ישראל הבטיחה את הצלחתה. תפקידה של ישראל במאבק היה מרכזי. היא דרבנה את הממסד היהודי-אמריקאי המסויג, ובה בעת ניסתה לרסן פעילים חוץ-ממסדיים. היוזמה להבריה ספרי יהדות ותשמישי קדושה לברית המועצות הייתה ישראלית; אבל לעתים נדמה היה שהממשלה בירושלים דואגת יותר ליחסיה הדיפלומטיים עם מוסקבה מאשר למערכה לשחרור יהודי ברית המועצות.

אבל מעבר לשאלות מדיניות המעשית של ישראל, עצם קיומה של המדינה סיפק השראה להתמרדות היהודית בברית המועצות והעניק לה משמעות היסטורית כתנועת שיבה למולדת. בסופו של דבר צדק הקרמלין כשראה בציונות את האויב האידאולוגי הקשה ביותר שלו. התנועה למען יהדות ברית המועצות הכריעה מאבק בן מאה שנים בין הבולשביזם לציונות. צעירים יהודים ברוסיה הצארית נקרעו בין המהפכה הפרולטרית לתחייה היהודית. חיים ויצמן תיאר באוטוביוגרפיה שלו פולמוסים אידאולוגיים לוחטים שהתקיימו בקרב סטודנטים יהודים-רוסים בשווייץ לפני מלחמת העולם הראשונה, וביניהם "טרזקי השחצן", שבז ל"כל יהודי שהתפעם מגורל עמו והונע בידי אהבת תולדותיו ומסורתו". מאה שנים אחרי שיוסדה ברוסיה הצארית, חילצה הציונות את צאצאי היהודים שבחרו בגן העדן הסובייטי.

SOLIDARITY SUNDAY
MAY 21st CITY HALL TO BATTERY PARK
 MARCH BEGINS 12 NOON, BDWY & MURRAY ST.
 THE GREATER NEW YORK CONFERENCE ON SOVIET JEWRY. (212) 354-1316
 SUPPORTED BY THE UNITED JEWISH APPEAL OF GREATER NEW YORK & THE FEDERATION OF JEWISH PHILANTHROPIES.

תנועת המחאה האמריקאית הבטיחה שיהודי ברית המועצות ישוחררו, אך ישראל הבטיחה שיהיו יהודים. תהליך החיבור המחודש של היהודים הסובייטים אל זהותם היהודית, שהחל במלחמת ששת הימים, הגיע לשיאו עם התפרקות ברית המועצות, כשישראל קלטה מיליון עולים ממדינות חבר העמים. בניגוד לסירובניקים שהיגרו בשנות השישים והשבעים, לרובם המכריע של עולי שנות התשעים כמעט לא הייתה תודעה יהודית כלשהי. אלא שהכוחות התרבותיים שלחצו להצטרף אל רוב יהודי ריבוני שחי במרחב ציבורי דובר עברית על פי לוח השנה היהודי, הכריעו, וכך יהודי ברית המועצות - ובני הזוג הלא-יהודים שלהם - נשאבו בהדרגה לתוך סוג כלשהו של זהות יהודית. אמנם נכון שהמסד החרדי מונע את גיוסם של עולים רוסים שאינם יהודים לפי ההלכה (אותה קהילה חרדית שלא נקפה אצבע להצלת יהודי ברית המועצות מנסה כעת למנוע את קליטתם השלמה בעם היהודי), אבל עם כל מכאובי ההגירה, ישראל נותרה המקום היחיד שבו טמיעה באוכלוסייה מחזקת את ההמשכיות היהודית.

מה הלאה?

באיזו מידה רלוונטיות תולדות המאבק למען יהודי ברית המועצות לתנועות התנגדות אחרות? עם עליית התנועה הירוקה באיראן, מזוהר כעת בשאלה דוחקת. מבחינות מסוימות, שני המצבים שונים בתכלית. בניגוד למנהיגי ברית המועצות, שלא היו יכולים לנקוט אמצעים רצחניים גלויים כיוון שביקשו יחסים עם המערב וזכרו את מוראות הסטליניזם, למנהיגים האסלאמיסטיים של איראן אין עכבות רבות. יתר על כן, מתנגדי המשטר האיראנים חסרים את מערך התמיכה החיצוני שהסירובניקים יכולים היו להסתמך עליו (לו היה השמאל הגלובלי כוח מוסרי באמת, הוא היה מספק לדיסידנטים האיראנים לכל הפחות את התמיכה שהוא מספק למשטר החמאס בעזה). אבל לדיסידנטים האיראנים יש יתרון אחד על פני הסירובניקים היהודים: איראן האסלאמיסטית היא חברה הרבה פחות מסוגרת בהשוואה לברית המועצות. יתר על כן, עידן המידע מגביר עוד יותר את השקיפות ואת פגיעות המשטר. אפילו לאחמדינז'אד, הנואם נאומים חוצבי להבות לפני התקשורת, אכפת מתדמיתה של איראן.

התקדים הסירובניקי כונן את העיקרון שלפיו דיסידנטים שמוכנים לסכן את ביטחונם ואת אושרם למען החירות, ראויים לתמיכת המערב - בלי קשר לסיכויי ההצלחה של תנועתם. כאשר מפגינים בטהראן קראו לנשיא אובמה לבחור בינם ובין משטרם, הם הציבו בפניו אולטימטום מוסרי. אי-התערבות, כפי שהתעקשו הסירובניקים, הוא בעצמו סוג של התערבות - בעד המדכא. ברק אובמה, שהרחיק עצמו מן הדיסידנטים האיראנים, הפך בכך ליורשו הרוחני של ריצ'רד ניקסון, אשר היה מוכן להקריב את הסירובניקים בשם הדטנט. אפשר לטעון שמאז ניקסון לא היה נשיא אמריקאי שהפגין אדישות כזו כלפי תחינותיהם של דיסידנטים, שמיאן כך להפעיל את הכוח האמריקאי כדי לקרוא תיגר על מעניהם. לאור חדלונם המוסרי של הבית הלבן צריך הקונגרס להתגייס למען

הדיסידנטים האיראנים, כפי שעשה בנוגע לדיסידנטים היהודים הסובייטים.

הרצון לקדם את זכויות האדם אינו עומד בסתירה לדטנט, או ל"מגעים" - כפי שאובמה מעדיף לנסח זאת כיום - עם רודנים. אדרבה, אחד הלקחים מתיקון ג'קסון-ניק הוא שלחץ יכול להיות אפקטיבי כאשר רודנות חשה כי הקלת הדיכוי עשויה להביא לה תועלת. לאורך שנות השבעים שחרר הקרמלין רבבות יהודים, בתקווה שישכנע את הקונגרס לבטל את התיקון. אבל כאשר יחסי ארצות הברית וברית המועצות קרסו כמעט כליל בעקבות הפלישה הסובייטית לאפגניסטן ב-1979, איבד הקרמלין תקווה כי יזכה בהטבות סחר, והשיחות להשגת הסכמי הגירה ופיקוח על נשק נפסקו כמעט. ג'קסון נזקק אפוא לניקסון. צריך לנהל מגע עם רודנים, כל עוד אפשר גם להענישם. ספרו של גל בקרמן הוא תזכורת בעיתית מוצלח לכך שדווקא משטרים שנדמים כחסנים לגמרי הם פגיעים כשמדובר בשילוב של התנגדות פנימית ולחץ חיצוני. בסופו של דבר, הלקח החשוב ביותר שהותירה התנועה לשחרור יהודי ברית המועצות - הוא שהשיגה את מבוקשה.

קריאה להפגנה במנהטן למען יהודי ברה"מ. התנועה לשחרור יהודי ברה"מ יצרה סימביוזה מופתית בין היהודים שחיו בחופש מוחלט לבין היהודים שחיו תחת דיכוי גמור.